

O NASTAJANJU MODERNE CRNOGORSKE POZORIŠNE KRITIKE (1884-1909)

Luka I. Milunović

The paper discusses the initial steps and the period of the modern Montenegrin theatre critics, the stages of its development and basic characteristics. The author points to the degree of influence of various factors in the formation of the social environment in the Principality of Montenegro at that time, and also to the possibility of comparison and similarities with the times in which we live today.

Od samoga početka 1884. godine, odmah po prikazivanju prvih predstava kojima je začet redovni pozorišni život, crnogorska periodika počinje donositi tekstove-recenzije o tim, za ono vrijeme znatnim, kulturnim događajima. Štampa je pratila predstave koje izvode kako domaća diletantska društava, tako i gostujuće profesionalne pozorišne trupe. U okviru tih priloga autori će iznasti ocjene, kako o ostvarenima domašnjima predstave kao cjeline, tako i individualnima postignućima izvođača na otvorenoj sceni. Govorimo navlaštito o pozorišnima predstavama koje su krajem 19. i početkom 20. stoljeća prikazane na Cetinju, te u Podgorici i Nikšiću. Sadržaj, obim i broj priloga o prikazanim predstavama koji će donijeti tekuća periodika u

Knjaževini Crnoj Gori, dozvoljavaju da možemo govoriti o nastajanju i prvima koracima moderne pozorišne kritike kao oblasti crnogorskog književnog stvaralaštva.¹

U do sada objavljenima radovima ukazali smo da razvoj pozorišnog života u Crnoj Gori od 1884. godine do Prvoga svjetskoga rata možemo posmatrati kroz dva osnovna perioda: (1) do i (2) od stvaranja stalnog profesionalnog državnog teatra.² Na osnovu uočenih karakteristika, kako kod pozorišne produkcije tako i kritike, prvi od ovih perioda (1.) možemo podijeliti u dvije etape: prvu (1.1) od 1884. do 1888. god. i drugu (1.2) od 1889. do 1908/09. godine.³ Drugi period (2.) razvoja (1909/10–1916) za razliku od produkcije, posmatran sa aspekta pozorišne kritike, završava se nešto ranije. Period obuhvata uglavnom pozorišnu kritiku koja prati produkciju uz neposredne pripreme za osnivanje, svečano otvaranje i početak

---

¹ Govorimo o *pozorišnoj kritici* (prikazi, recenzije, osvrti i ocjene pozorišnih zbivanja) u užem smislu tog pojma. „Pozorišna kritika se neposredno dotiče teorije pozorišta i umnogome zavisi od trenutnog nivoa teorijske misli. No ona je pri tom aktuelnija, brže reaguje na novine u pozorišnom životu i tako može da utiče na teoriju da je obogati, da doprinese stvaranju raznih pozorišnih sistema. („Rečnik književnih termina“, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, str. 633). Vidi: Luka I. Milunović, „Crnogorski listovi i časopisi o pozorišnim predstavama 1884–1816“, u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916: Hrestomatija“ / Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 5–17. Pristupamo temi sa željom da prezentirano podstakne, držimo jako neophodna, nova razmatranja.

² Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884–1896“, Cetinje, 2006, str. 64. i dalje. Vidi periodizaciju u: *Ibidem*, str. 269–267.

³ O karakteristikama produkcije u drugoj etapi smo posebno pisali. Vidi: „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889–1908.“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica, 2012, str. 179–196.

produkcije (1909/10. god.), te prikazani repertoar u dvije redovne sezone (1910/11. i 1911/12) državnog profesionalnog pozorišta.⁴ Ukazaćemo na razlike kod pozorišne kritike koje se, saglasno promjenama produkcije, relativno lako mogu konstatovati tokom etapa pomenutog perioda razvoja crnogorskog teatra.

Prije nego što bliže pogledamo osnovne karakteristike pozorišne kritike kroz etape perioda odabranog za posmatranje potrebno je skrenuti pažnju na neke događaje i analogne pojave prije početka kontinuiranog i organizovanog pozorišnog života što bi mogli posmatrati kao izvorišta ove oblasti književnoga stvaralaštva u Crnoj Gori. Uzmemo li orijentaciono kao vremenske međaše nastanak dramskih djela čiji su autori suvereni države Crne Gore tada govorimo o periodu od nastajanja „Gorskog vijenca“ Petra II Petrovića Njegoša do prikazivanja „Balkanske carice“ (prva verzije) knjaza Nikole I Petrovića. Okrećemo se, dakle i u ovoj prilici, prema Petru II Petroviću Njegošu, njegovom književnom djelu te vremenu u kojemu je živio i stvarao.⁵

Petar II Petrović Njegoš je nerijetko, iz različitih razloga, imao potrebu da putuje van Crne Gore. Za našu temu najinteresantniji je Njegošev boravak u Trstu⁶ početkom 1844. godine. Ovom prilikom, na putu ka Beču, Njegoš će u Trstu proboraviti tri dana i

---

⁴ Mada uzimamo kao graničnu godinu krupnog istorijskog događaja možemo slobodno reći da od početka Balkanskoga rata do kraja postojanja Kraljevine Crne Gore na političkoj karti Evrope neće biti više prilike da se na uobičajeni način govori o nastavku razvoja crnogorskog pozorišta ili kulture uopšte. Kada završetkom ratnih prilika oružje potpuno utihne na našima prostorima će biti uspostavljen novi državni i društveni ambijent sa sasvim drugačijima prioritetima vlasti u kulturi i javnom životu.

⁵ O Njegoševu djelu kao izvoru za praćenje razvoja scenske umjetnosti u nas pisali smo na drugom mjestu: „Njegoš, njegovo doba i crnogorski pozorišni milje“, „Arhivsk zapisi“, XX/2013, br. 1, str. 113–144. Njegoševe stihove koje ćemo i ovde citirati smatramo veoma značajnima za praćenje raznih aspekata razvoja crnogorskog teatra, pa smo ih već navodili u nekoliko prilika.

biti gost tamošnjeg austrijskog namjesnika grofa Franca Štadiona (*Franz Seraph Graf von Stadion*). Prve večeri po dolasku Njegoš je u tršćanskom pozorištu „Teatro grande“ posmatrao romantičnu operu u pet činova „Robert đavo“ (*Robert de diable*) za koju je tekst napisao Eugen Skrib (*Eugène Scribe*) a muziku Jakov Majeber (*Giacomo Mayerbeer – Jakob Limban Ber*). Snažne impresije sa predstave, te o boravku u Trstu uopšte Petar II će iznijeti u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“⁷ Navešćemo osam stihova (br. 67 do 74) ove pjesme koji su za nas u ovoj prilici naročito interesantni:

*Skupa smo se mi svi veselili
Gledajući gracioznu Floru,
Sjajnu zvijezdu Trestanskog teatra,
Koja odmah zefirnim poletom
I pogledom svojim očaranim
Paka' u raj može pretvoriti
Ka' danica iza mračne noći
Što zasmije svode Uranove.*

---

⁶ Sredinom oktobra 2012. godine u Kotoru je održan međunarodni naučni skup na temu „Jadranski korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva“, koji je pod pokroviteljstvom Ministarstva za nauku Crne Gore organizovao Istorijski institut Crne Gore sa suorganizatorima. Učestvujući na ovom skupu sa referatom „Pogled na Trst u miljeu crnogorskoga glumišta od Njegoševa vremena do pod kraj 19. stoljeća“ autor ovih redaka je, pored ostalog, skrenuo pažnju i na ovaj momenat u nastajanju crnogorske pozorišne kritike koji vezujemo za Njegošve stihove.

⁷ Pjesma je odmah štampana u Beču, u štampariji Jermenskoga manastira. Ubrzo će čitava (ili njeni djelovi) biti prevedeno na italijanski, francuski i njemački jezik te objavljena u tamošnjoj periodici. Navodimo po fototipskom izdanju koje je u povodu 175 godina Njegoševa rođenja u posebnoj svesci objavila Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“: „ТРИ ДАНА у ТРИЕСТУ у МДСЕЦУ ЈАНУАРИЈУ 1844. у БЕЧУ у штампарији ерменскога манастира.“, Cetinje, 1988, str. [6].

Posmatramo li navedene Njegoševe stihove i kao specifični prikaz izvođenja muzičko-dramskoga djela na sceni, odnosno kao osobenu pozorišnu kritiku, onda možemo reći da je ova oblast crnogorske književnosti nikla iz poezije.⁸ Dok, u okviru naše teme, govorimo o periodu u kome je živio, vladao i stvarao Petar II Petrović držimo da treba učiniti bar još dvije napomene. Treba naime, pomenuti priloge koje je donijela „Grlica“: (1.) na metaforičan način se govori o dramskim vrstama tragediji, komediji i tragikomediji (1838), te (2.) prikaz-najavu da je upravo na Cetinju izašlo iz štampe dramsko djelo „Dika Crnogorska“ (1836).⁹

Od početka druge polovine 19. stoljeća do 1884. godine, kako se u izvorima pominje, na Cetinju su održana gostovanja dva društva iz sušedstva i nekoliko nastupa dramskih grupa domaćih amatera. Obim i sadržaj zabilježaka koje prate ove scenske događaje, kako iz periodike (domaće i strane) tako i one iz putopisne ili memoarske literature, ne dozvoljavaju nam da neposredno govorimo o pozorišnoj kritici. U ostavljenim pisanim tragovima o pozorišnim predstavama nalazimo potvrdu da su se događaji desili, saznajemo ponešto o broju i polnoj strukturi izvođača, te vrlo malo o samima predstavama i njihovom izvođenju. U nekoliko slučajeva čak i o nazivima samih djela, koja su izvedena ili o njihovim autorima, moramo posredno zaključivati. Treba, međutim, napomenuti da se skoro u svima zapisima na ovu temu naglašava kako je izvođenje scenskih djela bilo uspješno, te da je ostavilo vrlo snažan utusak na gledaoce.

---

⁸ Kada je naša tema i prva polovina 19. stoljeća u pitanju onda, u miljeu crnogorskog glumišta, treba imati u vidu iskaze književnih likova, Njegoševoga *Vojvodu Draška* (impresije o igri u Mletaka) te Ljubišinoga *Vuka Dojčevića* (ocjene pozorišnoga repertoara u Mlecima).

⁹ Kaže se: „... da je Drama (u V Radnja)...“ a zatim se bliže sopštava: „... ма позориште іой тек хоризонт, а Актуери само умовы читателяхъ, а садржъ ньнь є тровъка исторія народа едног (т. є. Црногорскога) — !“ (Vidi: „Grlica: Kalendar crnogorski za 1836 godinu“).

1.1. Prva etapa (1884–1888)

Poslije Veljega rata u suverenoj Knjaževini Crnoj Gori pozorište, odnosno scenska djelatnost uopšte, predstavlja najintenzivniju i dominantnu aktivnost u oblasti kulture. Početna etapa prvoga perioda razvoja (1.1) obuhvata pet godina od početka redovnog i organizovanog pozorišnog života u Crnoj Gori. Drugačije rečeno radi se o scenskoj produkciji u periodu od prvoga prikazivanja „Balkanske carice“ (2. I 1884) pa do izvođenja ovoga dramskoga djela pod krovom, građevinski još nedovršenoga, Zetskoga doma (5. XII 1888). Treba naglasiti da je tokom ove etape, u organizaciji čitaoničkih društava, pozorišna produkcija pokrenuta ne samo u Prijestonici države već i u Nikšiću i Podgorici.¹⁰

Pored produkcije, podsticano je i pisanje o izvedenima dramskima dijelima. Urednik „Glasa Crnogorca“ će pozvati dopisnike da se u priložima koje pripremaju za objavljivanje ne zadržavaju samo na konstatacijama o prikazivanju predstava u svojim sredinama, već da dostave što opširnije opise i komentare postignuća na sceni. Tako će, uz objavljujući opštiji izvještaj o aktuelnim aspektima života u Nikšiću će se pominje i izvođenje „Balkanske carice“, urednik „Glasa Crnogorca“ u napomeni konstatovati: „Milo bi nam bilo da nam kašto javite potanje o uspjehu pojedinih glumaca i glumica vaše dobrovoljne

---

¹⁰ (1) „...Nikšići sustopice za Cetinjanima! Ne dadu im da se sami kite lovorkom! Tako i treba!“ („Glas Crnogorca“, XIII/1884, br. 8, str. 3). (2) „U početku tekuće godine jedan fenomen – prvo pozorje „Balkanske carice“, kao da je na ovome zemljištu, gdje se veličanstvene pojave prošlosti zbivaše – pokrenuo oduševljenim zanosom kod pomenutoga društva želju da se i kod nas zavede: dobrovoljno čitaoničko pozorišno društvo.“ [(B:), „Podgorica, 2. Aprila.“, „Glas Crnogorca“ XIV/1885, 13, str. 3].

umjetničke družine.“¹¹ Poslije ovakve napomene urednika glavne novine u državi ubrzo je redakciji stigao opširniji prikaz predstave, koji je i objavljen.¹²

Ukupan odnos prema ostvarenoj dramskoj produkciji na Cetinju i većim gradovima u Crnoj Gori morao je dati snažan podsticaj za priređivanje scenskih sadržaja (samostalno ili u okviru širih programa – bešeda) kako društvima u manjima mjestima, tako i obrazovnim institucijama (srednjim, ali i osnovnim školama) – inače uobičajno pripremanje javnih đačkih kulturnih programa pod kraj polugodišta ili školske godine). Objavljeni pozorišni prikazi svakako nijesu mogli ostati bez odraza i na izvođenje (intenzitet i kvalitet) raznih dramskih formi i sadržaja (*narodno glumovanje*) na ustaljenima narodnim skupovima: šednicima, pošedcima, te kod obično specifičnih scenskih oblika koji su pripremani o pokladama. Pozorište, odnosno razni oblici scenskog izražavanja postali su teme o kojima se na raznim nivoima često i afirmativno govori, te za ono vrijeme redovno i vrlo opširno piše u tekućoj periodici. O nekim kulturnim pregnućima u Crnoj Gori toga vremena pišuće i inostrana periodika.

Moderna pozorišna kritika u Crnoj Gori¹³ se rađa u društvenoj atmosferi koja još uvijek odiše poslijeratnim poletom, kada upravo

---

¹¹ „(Ć) NIKŠIĆ, 10 decembra.“, „Glas Crnogorca“, XV71886, br. 50, str. 3.

¹² Radi se o prvom poznatom (sa sigurnošću utvrđene) prikazivanju „Balkanske carice“ poslije izlaska ovoga knjaževoga dramskoga djela iz štampe.

¹³ Izbor tekstova iz ovoga domena do Prvoga svjetskoga rata integralno je objavljen u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916: hrestomatija“, / Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004. Pogledati: Ljiljana Milunović, „Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore (1884–1908): Bibliografija“, Podgorica, 2002, te Ibidem, „Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore (1909–1915): Bibliografija“, Podgorica, 2004.

postignuti znatni rezultati na vojnom, diplomatskom i državnom polju otvaraju osnovana očekivanja da će ubrzo nastupiti vidljiviji boljitak u ekonomskoj sferi, te sljedstveno tome i svim oblastima života Crnogoraca. Pokretanje pozorišnog života i ostvarene aktivnosti na kulturnom polju upravo su trebale da budu najočigledniji pokazatelji početka ostvarivanja takvih očekivanja. Sve aktivnosti i nakane koje upućuju na pomenute pravce kretanja crnogorskog društva pažljivo će pratiti i afirmisati tekuća crnogorska periodika i to u početku nerijetko kroz priloge će se razmatra izvođenje dramskih djela na otvorenoj sceni ili ukazuje na druga postignuća vezana za teatar i kulturu uopšte.

Konačno, pokretanje redovnog pozorišnog života i javna pažnja koja se tim aktivnostima poklanja imali su i određenu, da tako kažemo diplomatsku, funkciju. Trebalo je da snažno zasvjedoče i o namjerama obrta u državnoj politici. Crna Gora je naime, do potpunog međunarodnog priznanja državnog suvereniteta (Berlinski kongres, 1878. god.) bila prepoznata u Evropi kao specifični, po nuždi *vojni logor* će se planiraju i pokreću akcije za ostvarivanje nacionalnih prava i slobode naroda u regionu. Država sada saopštava da drugačije vidi svoju poziciju i teži da u budućnosti bude ne samo *junačko gnijezdo* nego i *gaj pjevača* – kako se u štampi ističe uz navode iz novonastalog knjaževog dramskog djela i to upravo u prikazu prve izvedbe te drame na sceni. Tekstove o kulturnima pregnućima u okviru kojih se posebna pažnja poklanja državnim opredjeljenjima i zadacima u budućnosti srijetaćemo često kroz crnogorsku periodiku, a naročito tokom početne 1884. godine.

Generalno gledano reklo bi se da su kulturna pregnuća kao nagovještaji opšteg razvoja, ma koliko u momentu pokretanja bila oslobljena na veoma posnu domaću kadrovsku i, što posebno treba naglasiti, materijalnu (finansijsku) podumijentu, kod svih u crnogorskoj javnosti lako i široko prihvatana. Oni, uglavnom obrazovaniji, savremenijih shvatanja, bili su

ubijedeni da je to u stvari jedini put kojim Crna Gora, kao sada suverena država, treba da krene ako se želi približiti razvijenoj Evropi te opstati kao stabilni i održivi sistem. Oni pak, koji će pritisnuti dotadašnjima iskustvima (ili prihvatajući sugestije i očekivanja iz okruženja) ostati sumnjičavi zadržavajući konzerватivnije stanovište, kulturna pregnuća i *prašinu* koja se oko njih dizala u javnosti doživljavaće kao Knjaževo, trenutno vrlo mudro, ponašanje koje u stvari treba da prikrije pripreme neminovnog novog rata¹⁴ za oslobođenje još uvijek porobljenih krajeva. Treba ovđe pomenuti i rijetke disonantne tonove opštem oduševljenju pokrenutim pregnućima u oblasti kulture. Konačno i zbog toga što su se ipak javno pojavili i to u atmosferi koju dominantno karakteriše, sa jedne strane, domaća ushićenost ostvarenima aktivnostima i proklamovanima nakanama te, sa druge, deklarativna podrška saopštena kroz pojedinačna neposredna reagovanja ili priloge koje je donosio dio štampe u inostranstvu.

Ilustrovaćemo jednim primjerom kako je kroz čitav niz tekstova o pozorišnim pregnućima domaća periodika glasno najavljivala i ukazivala na odrednice nove državne politike Crne Gore. U „Glasu Crnogorca“ glavnoj novini u državi toga vremena,¹⁵ u

---

¹⁴ Opisujući u djelu memoarskoga karaktera društvenu klimu u Crnoj Gori osamdesetih godina 19. stoljeća Simo Matavulj će zapisati: „... Udosmo u zimu s ubjedenjem da će na proljeće biti rata,...“ (Simo Matavulj, „Bilješke jednog pisca“, Beograd, 1923, str. 196). Teba reći da je u Crnoj Gori tokom čitavog bezratnog perioda indirektno podstrekavano opšte uvjerenje da će uskoro biti rata, konačno i zbog toga da bi se lakše objasnili i opravdali, ili boje reći skrenuo pogled naroda sa posnih rezultata koji su ostvarivani prije svega u ekonomskoj sferi, ali i bržem razvoju institucija i društva uopšte.

¹⁵ Treba i ovđe imati na umu poteškoće pri utvrđivanju precizne pozicije glavne (najznačajnije, ...) novine u državi tokom druge polovine 19. i dvije decenije 20. stoljeća. U literaturi naime za „Glas Crnogorca“ obično srijetamo odrednicu *poluzvanični* (ili *poluslužbeni*), što će reći ni zvanični, ni

uvodniku o krupnom događaju iz oblasti teatra i kulture uopšte, poslije kratkog uvodnoga lamenta o bojnoj slavi koju je država do sada ostvarila, piše: „Prašajući se sa tom prošlošću Crna Gora uzima na sebe ulogu nove misije. Stojeći na najzapuštenijem kraju balkanskoga poluostrva ona je od sada pozvana da na tom kraju prednjači svojim napretkom u kulturnim podvizima, da moralniom oružjem čini mirna, ali trajna osvojenja, da od sebe učini središte koje će bez ikakvoga usiljenja, samo od sebe, i moralnom snagom svojom privlačiti k sebi srodne i susjedne elemente, da bude rasadnik novovjekovnih tvorevima na jednome zemljištu, na kom još srednji vijek sa svjema svojim nepodobama carstvuje, da bude videlo posred mraka u koji su umotani ovi divni, ali po nesreći zapušteni krajevi.“¹⁶

Pored toga što su u prvim objavljenim recenzijama dramske produkcije, uz opise i analizu prikazanog na pozornici, saopštavani i političko-propagandni stavovi i poruke, valja imati na

---

nezvanični, odnosno i jedno i drugo u isto vrijeme. Ako se direktno upitamo: da li je ovaj list zvanična, službena državna novina - ne možemo dati precizni i potpuni odgovor ako odgovorimo samo da, ili ne. „Glas Crnogorca“ je, mada dugo formalno slovi kao list u privatnom vlasništvu (Državna štamparija se od 1891. javlja kao izdavač, a tek od 1906. godine i kao vlasnik) na prvim stranicama redovno donosio zvanična državna saopštenja i stalno bio pod punom kontrolom najviše vlasti.

¹⁶ U uvodniku lista se opširno opisuje državna i javna svečanost povodom polaganja kamena temelja Zetskome domu – prvome zdanju u Crnoj Gori koje je namijenjeno kulturnima, i uopšte javnima potrebama (Anonim, „Cetinje, 5. maja“, „Glas Crnogorca“, XIII/1884, br. 19, str. 1). Navodimo po: „1884 – Godina pozorišta: kroz ‚Crnogorku‘ i ‚Glas Crnogorca‘“, /Luka Milnović, Cetinje, 1992, str. 66–67. „Glas Crnogorca“ u to vrijeme uređuje Jovan Pavlović, pa sa velikom izvjesnošću možemo kazati, da je upravo on autor i ovoga teksta koji je, kako je uobičajano u ovakvima slučajevima, inspirisan i po ustaljenoj praksi prije objavljivanja pročitana na „najvišem mjestu“.

umu i to da je u vrijeme nastajanja pozorišne kritike samo pozorište posmatrano kao ustanova sa *par excellence* prosvjetno-obrazovnim zadacima i ciljevima (*druga narodna škola*). Kroz pozorišnu produkciju trebalo je, prije svega podučiti, obrazovati i vaspitati gledaoca, pružati mu potrebna pojašnjenja društvenih pojava i uputi ga na poželjno ponašanje u svakodnevnom životu. Pouke i poruke sa scene bile su upućene kako uskom sloju sa većim stepenom obrazovanja, tako i mnogo većemu dijelu publike koji su činili nepismeni ili jedva pismeni gledaoci.¹⁷ Ovakvom zadatku pozorišta prije svega, ali uz to i naglašenoj potrebi da se publika nasmije i zabavi kako bi makar za trenutak odvratila pogled od mučne svakodnevice,¹⁸ morao je biti sasvim podređen: izbor dramskih djela koja će se izvoditi (repertoar), način na koji će se izabrani komadi predstavljati, te kako će se o tome pisati u štampi. Kada je u pitanju ostvareni repertoar domaćih društava treba imati na umu da su, kako najčešće prikazivana „Balkanska carica“, tako i ostala djela knjaza Nikole I

---

¹⁷ Na otvaranju državnog pozorišta (maj, 1910. god), u svečanoj bešedi knjaz Nikola I će reći: „Pravilno shvaćeno i postavljeno pozorište druga je škola u narodu, u kojoj mogu učiti najsiromašniji kao i najbogatiji, ljudi najnižeg i najvišeg društvenog staleža; ono je svagda i u sva vremena služilo hramom prosvjete i nauke.“ (Anonim, „Otvaranje Narodnog Pozorišta“, „Glas Crnogorca“, XXXIX/1910, br. 23, str. 2).

¹⁸ Profesor Pero Bogdanović, tada v. d. upravnika Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, će na kraju opisa dramskih prikaza (*tableaux vivants*) u dvoru prestolonasljednika Danila Aleksandra, zapisati: „Kakav kontrast, kada smo iz sjajne palate Kraljevićeve, poslije onih scena i muzike, poslije one gostoljubivosti i ljubaznosti domaćinske, izišli u skromne ulice naše varoši i razišli po svojim stanovima.“ (pb. , „Žive slike“, „Glas Crnogorca“. XL/1911, br. 57, str. 9; citiramo po: „CCXXI“, „Pozorišta kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916: hrestomatija“, / Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 402).

krcata jasno saopštenim aktuelnim moralnim i političkim porukama. Pri svemu ovome treba imati na umu i to da je tada svima bilo jasno na koji se način valja odnositi prema onome što saopštava Gospodar, bez obzira da li se radi o zvaničnom državnom ukazu, političkom tekstu ili književnom djelu.

Ukazali smo na nekoliko odrednica korelacije kulturnih dešavanja i formiranja društvenoga ambijenata kao okvira u kojem se dominantno zahvaljujući dijelu intelektualne elite, među kojima je bilo i onih: „kojima se ukus razvio na pozornicama petrogradskim, bečkim i pariskim,...“, pozorišna kritika ipak bujno pojavljivala bar u početnoj 1884. godini.¹⁹ Kao specifičnost treba naglasiti i to da pozorišna produkcija u Crnoj Gori, koju prate prikazi-kritike, nije nastala organizovanom aktivnošću aktera iz širih krugova društva radi zadovoljavanja potreba nastalih narastanjem opšte kuturne razine, već neposredno na inicijativu i angažovanjem pripadnika uskoga *kulturnog kruga* okupljenoga oko dvora i knjaza – vladaoca.

Tako dolazimo do dva momenta, koja su sasvim sigurno znatno doprinijela da se pregnućima iz ove oblasti otvori tako zapaženo mjesto u javnosti Crne Gore. Sa jedne strane, kako smo već pomenuli autor dramskoga djela koje se najčešće izvođi je niko drugi do sam suveren države knjaz Nikola I, dok su, sa druge strane, akteri – organizatori i neposredni izvođači na sceni, ličnosti sa samoga vrha društvene ljestvice. Naime, neposredni organizatori i realizatori dramskih programa su (ili će to ubrzo postati): direktor i profesori najviše školske institucije u zemlji, visoki činovnici ministarstava, ugledni trgovci,

---

¹⁹ Tokom 1884. godine u preko 30 brojeva „Glasa Crnogorca“ (nedeljnik) objavljeno je pedesetak priloga o pozorištu, dok je u deset brojeva „Crnogorke“, u nekoliko navrata na više stranica, pisano o pozorišnim predstavama. Vidi: „1884 – Godina pozorišta: kroz *Crnogorku* i *Glas Crnogorca*“ / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 15.

poznati književnici, serdari, vojvode, divizijari, upravitelji oblasti ili ministri.²⁰ Kad su ženske role u pitanju pored učenica Đevojačkoga instituta, na pozornici su se pojavile i Mila Pavlović, supruga Jovana Pavlovića, te Milena, ćerka horovođe, Špira Ognjenovića, sekretara Ministarstva finansija i građevina i druge. Uzimajući u obzir atmosferu opštega poslijeratnoga entuzijazma koji se osjećao u to vrijeme, način izvođenja predstava, te društveni status i ugled neposredno angažovanih ličnosti (pisac izvođene drame, režiser, glumci, organizatori) o ovoj etapi razvoja, figurativno rečeno, možemo govoriti kao o *viteškome* ili *herojskome dobu* crnogorskog glumišta.

Zaslužuje da bude predočeno i nekoliko kvantitativnih pokazatelja koji direktno ukazuju na obim pozorišne produkcije tokom etape koju razmatramo. Numeričke pokazatelje koje ćemo iznijeti treba posmatrati u svijetlu činjenice da izvorna dokumenta (arhive) o radu neposrednih nosilaca ovih aktivnosti nijesu sačuvana. Na osnovu konsultovanih posrednih arhivskih fondova, događaja aktuelne periodike i literature formirali smo ubjeđenje da je broj predstava koje su prikazala domaća pozorišna društava tokom prve etape veći od onoga koji smo uspjeli da nedvosmisleno utvrdimo.²¹ U izvorima smo našli potvrdu da je

---

²⁰ Nije prvi put u Crnoj Gori da se veoma ugledne ličnosti neposredno angažuju u scenskoj djelatnosti. Treba se samo šetiti ličnosti koje se pominju u dokumentu (sredina 19. stoljeća) o podjeli uloga iz „Gorskoga vijenca“. Vidi: Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884–1896“, Cetinje, 2006, str. 24–30. U vezi sa dokumentom vođena je interesantna polemika u nedjeljnom dodatku „Art“ nezavisnoga dnevnika „Vijesti“. (Vidi: Ljiljana Lipovina Đorđević, „Polemike u crnogorskoj periodici (1944–2004)“, „Bibliografski vjesnik“, XXXIX/2010, br. 1, 2, 3, str. 137 (bibl. jed. 1235–1239).

²¹ Ubijedeni smo naime da će šira istraživanja i nova kritička sagledavanja donijeti korekcije utvrđenih numeričkih pokazatelja o broju prikazanih predstava. Analizom izvora već smo utvrdili da predstava „Balkanske carice“

u periodu 1884–1888. godine u Knjaževini Crnoj Gori (Cetinje, Nikšić, Podgorica) data 31 predstava. Prikazano je 7 dramskih djela²² („Balkanska carica“ čak 13 puta). Saopšticeo i broj predstava posmatran po mjestima prikazivanja: Cetinje, 14, Nikšić, 9, Podgorica, 8; te po godinama kada su prikazane: 1884. (15), 1885. (10), 1886. (4), 1887. (0) i 1888. (2).

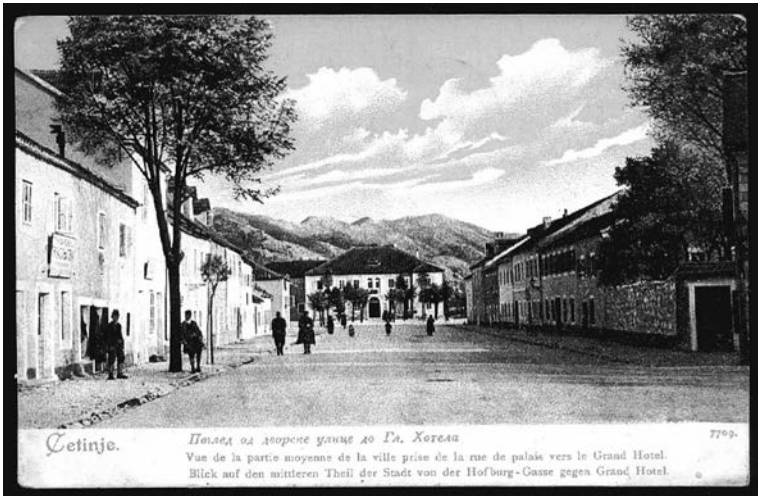
U ovom periodu na Cetinju je ostvareno i jedno gostovanje strane profesionalne pozorišne trupe (Đ. Protić, 1884) o čijemu repertoaru (prikazano 17 dramskih djela) ćemo kroz crnogorsku periodiku srijetati kritičke zapise domaćih autora. Pored ocjena postignuća profesionalnih glumaca – glavnih protagonista, te uspjeha predstava kao cijeline na sceni u dvorištu Biljarde, kritika zapaža i specifična obilježja koja su u ono vrijeme (nekim slučajevima vrlo intenzivno) pratila produkciju putujućih društava (naročito Protića, koji je sa trupom čak četiri puta gostovao u Crnoj Gori). Radi se o često neumjesnom pretjerivanju u isticanju nacionalnog opredjeljenja za koje je vođa trupe, smatrao, ili mu je tako sugerirano, da ga treba posebno potencirati i u Crnoj Gori. Kroz prikaze predstava u „Crnogorki“ je direktno kritikovano ovakvo ponašanje.²³

(Cetinje, XII 1884) koja se pominje u memoarskima zapisima Sima Matavulja u stvari nije odigrana (Matavulj je oslanjajući se samo na svoja šecanja najvjerojatnije pogriješio godinu) dok je držimo prikazana predstava ove istorijske drame (Cetinje, septembar, 1886. god.) iako to nije pomenuto u tekućoj periodici na uobičajen način. Detaljnije o tome: Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884–1896“, Cetinje, 2006, str. 105–112 i 142–144.

²² Nikola I Petrović, *Balkanska carica*, Lazo Kostić, „Maksim Crnojević“, Kosta Trifković, „Pola vina pola vode“, Jovan Jovanović – Zmaj, „Šaran“, Manojlo Jov. Đorđević – Prizrenac, „Slobodarka“, Jovan Subotić, „Krst i kruna“, Jovan Sterija Popović, „Smrt Stevana Dečanskoga“.

²³ Uzimajući za primjer prikazanu predstavu „Ej ljudi što se ne ženite“ (prijevod sa njemačkoga jezika) Jovan Pavlović kroz kritički osvrt u „Crnogorki“

Cetinje u 19. stoljeću

Prikazi pozorišnih predstava i samog dramskoga djela „Balkanska carica“ (štampano krajem 1886. godine) neće se pojavljivati samo u crnogorskoj periodici veći i onoj koja u to vrijeme izlazi u: Beču, Petrogradu, Novome Sadu, Zagrebu...²⁴ Prikaze i recenzije sa Cetinja (u domaćima i stranima listovima) pored Jovana Pavlovića, pišu: dr Lazo Kostić, Pavel Apolonovič Rovinski, Jovan Sudečić..., kao i autori iz niza evropskih gradova

(I/1884, br. 23, str. 199–200) ukazuje na napadno posrbljanje djela kao neprimjereni manir toga vremena . Vidi: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889–1908“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica, 2012, str. 190–191.

²⁴ Pavel Apolonovič Rovinski razmatra pisanje periodike u Rusiji o „Balkanskoj carici“ u novosadskome „Javoru“, u početku naglašava da „Balkanska carica“ još nije objavljeno djelo i ističe: „Pa eto ti pretresaju ‘Balkansku caricu’ od Beča do Londona, od varoši cjelog svijeta Pariza, do Petrovgrada, sjeverne Palmire.“ (P. Rovinski, „Balkanska carica pred sudom ruske žurnalistike“ „Javor“, XII/1885, br. 26, 27 i 28).

u tamošnjima listovima. Jovan Sudečić i dr Lazo Kostić će povodom prikazivanja „Balkanske carice“ napisati prigodne poduže pjesme koje će odmah, na prvim stranicama donijeti „Crnogorka“, list za kulturna pitanja upravo pokrenut na Cetinju. Nekoliko tekstova na ovu temu ponovo su objavljeni, odnosno prenešeni iz jednih u druge periodične publikacije.

Možemo slobodno reći da kulturni događaji u Crnoj Gori nijesu prećutani u periodici Evrope.²⁵ Zahvaljujući temama o kulturnima događajima prostor u evropskoj periodici onoga vremena dobili su i nagovještaji formiranja nove slike (*Image*) o državi te ciljevi kojima će, bar prema zvaničnoj najavi, težiti Crna Gora. Promocija političkih ciljeva je uglavnom postignuta. Sudbina pokrenutoga pozorišnoga života, te razvoja pozorišta i kulture uopšte u Crnoj Gori je sasvim drugo pitanje.

U početnoj etapi razvoja, upravo na samom početku redovnog pozorišnoga života (1884/85) do osnivanja državnog profesionalnog teatra pozorišna kritika će, kao i domaća produkcija uostalom, dostići svoj najveći obim i razinu.²⁶ Potpuno uredno,

---

²⁵ Književnik S. Matavulj, učesnik u događajima, će petnaestak godina kasnije u objavljenim memoarskim bilješkama, đe se inače vrlo kritički odnosi prema Crnogorcima i društvenoj klimi u Crnoj Gori toga vremena, ostaviti zapis: „Naši listovi a i dalmatinski, bjehu puni izvještaja o podgoričkim predstavama. To su bile prve stranice one bogate literature o kneževu dramatu, koja se potpuno razvijala, dokle nije obuzela nevjerovatni obim gotovo u svima jevrejskim jezicima! Ni o „Gorskom Vijencu“, ni o Smail Agi, ni o Mickijevićevim spjevovima, ni o Puškinu i Ljermontovu besmrtnim djelima nije ni nanesi toliko pisalo; nijedno od tih umotvora nije toliko uzdizano, komentarisano, prevedeno. Čudna pojava zaista! (Simo Matavulj, „Bilješke jednog pisca“, Beograd, 1939, str. 246).

²⁶ Čak i za vrijeme rada profesionalnog državnog pozorišta (1910–1912) crnogorska periodika nije redovno donosila kritičke osvrtne, ili recenzije na sve premijerno prikazane predstave. Sve premijere neće biti čak ni pomenute

u opširnim natpisima kritika redovno prati izvođenje dramskoga djela knjaza Nikole I Petrovića. Autori prikaza-recenzija u domaćoj, ali i stranoj periodici (J. Pavlović, L. Kostić, J. Sundečić, P. Rovinski) kao da se utrkuju ko će izreći više pohvala na račun pjesnika autora drame. Pored toga, autori prikaza predstava veoma opširno ukazuju na samu sadržinu i kvalitete dramskog djela i uz to iznose ocjene uspjeha nosioca uloga na otvorenoj sceni. Važno je pomenuti da se u prikazima pominju skoro svi izvođači tako da se na osnovu ovoga izvora može u znatnom obimu rekonstruisati podjela uloga. Treba znati da će prvi afiš sa podjelom uloga za domaću predstavu, koji je objavljen u crnogorskoj periodici tek na samom kraju ovoga perioda (decembar 1888) vrlo dugo ostati i jedini, dok je za prve dvije predstave date na Cetinju početkom 1884. godine afiše donio pozorišni list iz Novoga Sada.

Završavajući razmatranje nastajanja moderne crnogorske pozorišne kritike tokom prve etape (1884–1888) ostaje da bar kratkim citatima ilustrujemo recenzije-prikaze predstava, koji su objavljivani u tadašnjoj periodici. Iz širih ocjena navešćemo dva kratka izvoda o tome kako je autor recezija u „Crnogorki“ vidio

---

(najava, ili odjava) na stranicama štampe tako da se samo na osnovu ovoga izvora ne može rekonstruisati repertoar (prikazane premijere) tokom dvije ostvarene redovne sezone Kraljevskog crnogorskog narodnog pozorišta. Tokom istraživanja u okviru realizacije velikoga projekta obilježavanja stogodišnjice osnivanja državnog teatra u Crnoj Gori (1910–2010) konstatovali smo da se u fondovima crnogorskih institucija kulture čuvaju samo два (*slovom i brojem 2!?*) štampana plakata-afiša koji se odnose na Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. Štampane plakate KCNP pronašli smo u muzejskim institucijama u regionu i njihov sadržaj uz domaće arhivske nalaze objavili u okviru prvoga toma četvoroknjizne edicije: „Stoljeće crnogorskog državnog teatra: Repertoari“, / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010–2012.

postignuća na sceni koja su, kao nosioci glavnih uloga, ostvarile dvije ličnosti visoko pozicionirane na državnoj ljestvici Crne Gore.

Veoma ugledne ličnosti odigrale su noseće uloge u predstavama „Balkanska carica“ (*Stanko*) i „Maksim Crnojević“ (*Maksim*). *Stanka* je igrao Jovan Popović – Lipovac, budući general, tada već više puta odlikovani ratnik sa ruskih i crnogorskih bojišta, pjesnik, dramski pisac i u to vrijeme oficijelni ađutant knjaza Nikole I Petrovića. *Maksima* je igrao Blažo Petrović, bliski rođak knjaza Nikole I (brat vojvode Boža, predsjednika Državnoga savjeta – vlade) tada takođe na funkciji knjaževa ađutanta. Opširne recenzije o predstavama (izlazile u nekoliko nastavaka u „Crnogorki“) piše Jovan Pavlović, direktor cetinjske Gimnazije koji se upravo nalazi pred postavljenjem na čelo Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova.²⁷

O scenskim postignućima Jovana Popovića – Lipovca (*Stanko*, „Balkanska carica“) „Crnogorka“ piše: „Iz oka, s lica sijeva mu strast; svaki pokret kazuje čovjeka, kom se duševna ravnoteža pod navalom silnih strasti i protivobornih psihičkih elemenata jako pošenuła i ispala iz normalne linije, držanja.“ Zatim, malo dalje: „Grozno je bilo pogledati ga tad! Rekao bih, sav se skupio u kotur i kao da bi htio sam od sebe da pobjegne. Pod moralnom depresijom, koja mu pritisnu dušu iza izvršenoga ubistva, učini se kao da je crni demon vlastoljublja i s njim u povorci nošenog izdajstva potonuo u dubine, iz kojijeh neće nikad više izaći.“

U „Crnogorki“ srijetamo slične ocjene o postignućima na otvorenoj sceni i za Blaža Petrovića (*Maksim*, „Maksim Crnojević“): „On umije da dade potpuno prirodnoga izraza afektima potresene duše, bilo da se ti afekti izjavljuju u strasnoj provali jarosti i gnjeva, koja mu ustalasa dušu pri pogledu na

---

²⁷ Jovan Pavlović je u to vrijeme i predsjednik Društva cetinjske čitaonice, te vlasnik i urednik (pokretač) lista „Crnogorka“ (prvi broj izašao 12. I 1884. godine).

neskladnost njene unutrašnje sadržine i nakaznog joj spoljašnjeg oblika, bilo da se sve to mahom raščisti i prevrne u milinu i blagost pred andioskim pogledom majke mu, bilo da je baš taj pogled takne u najosjetljiviji živac.“

Razmatranje nastajanja moderne crnogorske pozorišne kritike u prvoj etapi završavamo napomenama koje je, iznoseći ocjene dramskoga doživljaja u „Crnogorki“, saopštio recenzent predstave odigrane na Cetinju 1884. godine. Autor prikaza–recenzije predstave, naime, ističe kako je bio u prilici da na pozornici posmatra najpoznatije profesionalne glumce toga vremena u regionu (Lazar Telečki, Petar Brani, Dimitrije Ružić...) te da po njegovom mišljenju ostvarenja pojedinih cetinjskih diletanata niukoliko ne ustupaju po kvalitetu ostvarenih umjetničkih domašaja.²⁸

1.2. Druga etapa (1889–1909)

Pod direktnim pritiskom kontinuirano mučnoga stanja u državnom budžetu tokom posljednje decenije 19. i prve 20. stoljeća u znatnoj mjeri se mijenjaju mnoge karakteristike društvenog ambijenta u Knjaževini Crnoj Gori, što će naravno imati direktnog odraza na pozorišnu produkciju i kritiku. Prateći dalje korake pozorišne kritike nastojaćemo da u najkraćemu ukažemo na njene osnovne odrednice, te korelaciju sa drugima činiocima kreiranja crnogorskog društvenog bića do završnih priprema za formiranje i početak rada profesionalnog pozorišta kao državne ustanove.

---

²⁸ „Ali, iza predstave g. Blaža Petrovića, ne bi bilo nikome lasno uzeti na sebe ulogu Maksimovu. ‘Mučna bi to bila studija!’“ [U[rednik]. [Jovan Pavlović], „Pozorište“, „Crnogorka“, I/1884, br. 7, str. 60). Navodimo po: „III“, „Pozorišta kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916: hrestomatija“, / Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 32.

Pred sam ulazak u drugu etapu razvoja (1.2.) zadržaćemo se sasvim kratko na dva događaja sa samoga kraja predhodne (1.1) kako bi skrenuli pažnju na jednu od osnovnih protivuriječnosti koja će pratiti kulturna, ali možemo slobodno reći i sva društvena zbivanja u Crnoj Gori. (I) O Mitrovdanu 1888. godine Društvo cetinjske čitaonice uselilo se i počelo sa radom u građevinski još nedovršenom Zetskom domu, prvom zdanju namijenjenom kulturnim potrebama u Crnoj Gori. (II) O Nikoljdanu iste godine članovi ovoga udruženja su u Zetskome domu, u još neuređenoj pozorišnoj dvorani, prikazali prvu predstavu.²⁹ Oba događaja bje-lodano ukazuju na nesaglasnost (protivurječnost) između konstatovanih opravdanih potreba države i društva za kuturnim napretkom (potpuno završeno i opremljeno zdanje za kulturne potrebe, ustanovljen domaći profesionalni umjetnički ansambl ili ansambli, osnivanje i rad državnih institucija u kulturi...) sa jedne, te stalne materijalne (finansijske) nedostatnosti, sa druge strane.

Stanje na prihodnoj strani državnog budžeta, iako držimo za bazični limitirajući faktor razvoja crnogorskih institucija ne samo u kulturi, sasvim sigurno nije bio i jedini. Međutim, upravo finansijska nedostatnost obično je bila savim dovoljni argument za donošenje odluka (odustajanje od započinjanja, potpuno zaustavljanje, ili veliko usporavanje realizovanja započelih pregnuća i nakana) tako da druga djelovanja (i njihovi nosioci) koja bi vodila ka istim posljedicama nijesu ostavljala neposrednog odraza u oficijelnoj dokumentaciji ili periodici koja prati događaje (najčešće ih nije bilo nužno neposredno ni eksponirati), te bi obično ostajala sakrivena od direktnog pogleda šire javnosti. Kod donosioca odluka je obično bila dovoljna i sama svijest (saznanje) o stanju državnih finansija pa da se, bez posebne

---

²⁹ Nešto opširnije o ovome smo pisali u: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889–1908.“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica, 2012, str. 180–181.

eksplikacije i argumentacije, neka pitanja uopšte i ne otvaraju, odnosno donesu odluke o izboru i dinamici aktivnosti koje neposredno predstoje.

Posljedice teškog, prije svega materijalnog stanja, koje su najviše trpjeli širi slojevi stanovništva, uz posljedice ostvarivanja arhaičnog državnoga sistema, a što se više nije moglo sasvim uspješno pravdati ratnim stanjem ili neposrednim direktnim opasnostima, činili su da se poslijeratni polet i oduševljenje iz prve polovine osamdesetih godina 19. stoljeća skoro potpuno istope krajem devedesetih i ustupe mjesto široko raširenom nezadovoljstvu i nesigurnosti koju je izazivao pogled u nejasnu budućnost. Napomenućemo ovđe i to da će se do kraja 19. stoljeća, iz različitih razloga, potpuno promijeniti personalni sastav *kulturnoga krug* – najagilnijeg dijela društvene elite koja je bila organizator i nosilac pregnuća sa početka osamdesetih godina 19. stoljeća.

Tokom druge etape (2.1) promijeniće se i organizacije-društva koja su bila glavni organizatori priredbi, odnosno nosioci kulturnog i zabavnog života. Kontinuirano slabi vitalnost i akcioni kapacitet čitaoničkih društava (naročito u gradovima) koja su do sredine devedesetih godina bila dominantni nosioci kulturne djelatosti.³⁰ Na razmeđu 19. i 20. stoljeća po gradovima se počinjnu formirati prvo pjevačka, zatim zanatlijska, pa radnička društva koja preuzimaju primat u organizovanju scenskih djelatnosti, muzičkih manifestacija, te skoro čitave kulturne i zabavne produkcije. Treba znati da ključne razlike između čitaoničkih i

---

³⁰ Vidi na tu temu: Luka I. Milunović, „Crnogorske čitaonice i pozorišni život“, „Arhivski zapisi“, XIV/2007, br. 1–2, str. 87–112 (posebno skrećemo pažnju na ponuđene zaključke), kao i: Luka I. Milunović, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđu 19. i 20. stoljeća“, „Istorijski zapisi“ LXXXIII/2010, br. 4, str. 191–213 (referat sa istom temom prezentiran na naučnom skupu „Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana“, Cetinje, 2010. god).

novoosnovanih društva sa drugačijim imenovanjima ne leže samo u formalno-organizacionoj sferi i socijalnoj strukturi rukovodstva i članstva. Naime, dok su čitaonička društva uvijek bila višestruko i čvrsto povezana sa organima državne vlasti, dotle se novoformirane organizacije savim drugačije pozicioniraju i mnogo jasnije ističu svoju socijalnu i nacionalnu orijentaciju. Treba međutim skrenuti pažnju da dok u gradovima ošetro opada intenzitet djelovanja čitaonica i nastaju nova društva, dotle se u manjima mjestima i selima po Crnoj Gori i dalje osnivaju, ili reosnivaju čitaonička društva koja će, u nešto dužemu (rjeđe), ili kraćemu periodu, nastojati da organizuju kvalitetniji kulturno-zabavni život u sredinama za koje su formirane.

Poslije početne etape (1.1), u kojoj dominira, domaća pozorišna produkcija će tokom druge (1889–1909) biti dosta skromnija te u znatnoj mjeri supstituisana relativno redovnim gostovanjima profesionalnih pozorišnih družina iz okruženja. Prikazi (recenzije) pozorišnih predstava domaće produkcije postaju takođe skromniji kako po obimu i intenzitetu pojavljivanja u crnogorskoj periodici, tako i po širini i dubini zahvata pitanja kojima se bave. Više je razloga koji su tokom druge etape mogli neposredno uticati na karakteristike pozorišne kritike o domaćoj produkciji. Navešćemo tek tri koje su direktno povezane sa pozorišnom produkcijom i mogu se sasvim lako uočiti: (a) U organizaciji, a pogotovo na pozornici više nema ličnosti onako visokog društvenog formata koje i same po sebi privlače pažnju javnosti; (b) Predstave se pripremaju uglavnom neredovno, najčeće *ad hoc* – u povodu nekoga dinastičko-državnog praznika; (c) Do pod sam kraj ove etape nije se uspjela formirati pozorišna družina koja bi djelujući sa relativno nepromijenjenim personalnim sastavom u dužem periodu kontinuirano prikazivala predstave što bi bio preduslov da se umjetnička razina produkcije dovede do određene visine. Kada je obim domaće produkcije u pitanju treba reći da smo, uz već pomenuti strogi pristup, u drugoj etapi (20

godina) registrovali tek pedesetak izvedenih predstava. Za isti period uspjeli smo evidentirati i 114 naslova, dužih i kraćih kompletnih dramskih djela, što su ih, uz nekoliko živih slika i djelova većih dramskih cjelina, na gostovanjima prikazale profesionalne pozorišne trupe iz drugih zemalja. Prosječno posmatrano profesionalne pozorišne družine su u Crnoj Gori nudile svoje programe jedanput u dvije godine i sasvim sigurno prikazale mnogo više predstava nego što smo prihvatajući vrlo strog princip, nedvosmisleno utvrdili.

Tokom druge etape domaća produkcija je tematski bila veoma slična sadržaju repertoara koji su, tokom gostovanja, priređivali putujući profesionalni glumci. Pored knjaževih i mnogo rjeđe djela drugih domaćih autora, tematski opseg repertoara diletantskih društava obuhvatao je uglavnom romantičarske slike istorijskih događaja ili seoskoga života, sa jedne, odnosno komedije (lakrdije, šaljive igre) sa druge strane.

Kada govorimo o knjaževima djelima, kao tematsko-programskom segmentu realizovanih repertoara, bez obzira da li ih prikazuju domaća diletantska društava ili gostujući profesionalni glumci, treba imati u vidu da njihov sadržaj nikada nije doživljavan kao pitanje isključivo iz kulturno-umjetničke sfere. Podsetićemo uz to da su knjaževa dramska djela puna za ono vrijeme aktuelnih političkih i moralnih poruka, kao i nagovještaja autorovih želja, gledanja i sugestija o pravcima kretanja crnogorskog društva. Ovakav odnos može se konstatovati u pozorišnim kritikama (obično opširniji tekstovi sa nizom pohvala autoru i napomenama što je u stvari htio da kaže) poslije predstava djela Nikole I, bez obzira da li su prikazane u Crnoj Gori, ili u inostranstvu, odnosno, donosi li ih (ili prenosi) domaća ili tamošnja periodika. U prikazima knjaževih djela obično stoji i napomena o tome da je na predstavi dvorana bila puna publike, da čak ni svi koji su to željeli nijesu mogli dobiti ulaznicu, te da je oduševljena publika frenetičnim aplauzima i

afirmativnim uzvicima povremeno prekidala glumce na otvorenoj sceni. Kod opisa ponašanja publike tokom prikazivanja knjaževih djela stavlja se do znanja da je oduševljenje u slali mnogo više vezano za sadržaj drame nego za umjetničke domete glumaca.

Crnogorska periodika je naročitu pažnju kontinuirano posvećivala i samima prikazima izvođenja knjaževih dramskih djela (najviše „Balkanske carice“) na pozornicama van Crne Gore.³¹ Pisano je o izvedbama „Balkanske carice“ u: Petrogradu (1889) na njemačkim pozornicama (Najstrelac, 1901. godine i Gerlic, 1902. godine), u Nišu i Vranju (1893.), Osijeku (1895), Beogradu (1908), ali nikada toliko kao povodom predstave u Novom Sadu 1895. godine. Predstavi će prisustvovati grupa kulturnih poslenika sa Cetinja, dok će glavni glumac, koji je tumačio ulogu *Stanka*, nositi na pozornici originalno crnogorsko odijelo. Ovo odijelo pozorištu u Novom Sadu je poklonio dr Lazo Kostić koji ga je dobio na Cetinju od knjaza Niloke I radi nastupa u predstavi „Balkanska carica“ (uloga *Vojvode Lala*, Zetski dom, decembar, 1888). Ekskluzivno sa ovakvog događaj u Novome Sadu „Glas Crnogorca“ je donio i prikaz pod naslovom: „Od našeg osobitog izvještača“, čiji je autor profesor Živko Dragović. O izvođenjima „Balkanske carice“ van Crne Gore domaća periodika je prenijela veoma opširne prikaze iz: „Zastave, Branika, Pozorišta“ (Jovan Grčić) i „Srbobrana“ (Pero Bogdanović).

Crnogorska periodika će povremeno donositi vijesti o prikazivanju drama crnogorskih autora ili kada sadržaj izvedenoga dramskoga djela dodiruje teme koje se odnose na Crnu Goru.

---

³¹ Pažljivo su praćene sve vijesti u vezi „Balkanske carice“. Periodika pored izvođenja bilježi i prijevode, izdanja, muzičke obrade... Vidi: Luka I. Milunović, „Prepiska F. S. Vilhara – Kalskog sa crnogorskim dvorom“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“ CANU knjiga 28, Podgorica 2010, str. 235–244.

Štampa će ponekad prenijeti i recenzije o predstavama drugih dramskih djela.³² Najmarkantniji primjer posvećene pažnje prikazanom djelu čiji autor nije iz Crne Gore (ili nije direktno obrađena crnogorska tema) je natpis prenešen iz zagrebačkoga „Obzora“ o predstavi drame čiji je autor Evgenij (Eugen) Kumičić. „Glas Crnogorca“ je naime, 1890. godine prenio u tri broja (nastavka) prikaz predstave „Sestre“, koju je „7. aprila (19. travnja)“ premijerno prikazalo Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu.³³

Podgorica

Nešto širi i analitičniji prikazi pozorišnih predstava pojavljivali su se u domaćoj štampi tokom gostovanja profesionalnih pozorišnih trupa, naravno opet naročito, kada se prikazuju knjaževa dramska djela. Međutim, ni tada prilozi o pozorišnima predstavama, iako prate ostvarenja na sceni profesionalnih

---

³² Crnogorska periodika je povremeno prenosila vijesti o raznim aspektima pozorišnog života u Evropi i svijetu. Kada je Rusija u pitanju vidi: Лука И. Милунович, „Знаменитые русские и театральная жизнь в Княжестве Черногории“; u: „Россия и Балканы: в течение последних 300 лет“, Подгорица / Москва, 2012. стр. 553–574 (Zbornik radova sa naučnoga skupa).

³³ „Та ‚premijera‘ više je uzбудila zagrebačko ‚općinstvo‘, no da se preko noć uklonio sa svoga mjesta sadašnji hrvatski ban...“ („Glas Crnogorca“, XIX /1890, br. 18 i nastavci u br. 19 i 22).

glumaca, neće prevazići, a najčešće ni doseći, razinu pozorišnih prikaza koje je objavljivala crnogorska periodika osamdesetih godina 19. stoljeća. Autori prikaza predstava su uglavnom podržavali realizovani repertoar gostujućih profesionalnih trupa sa neđeljnim šablonom: jedna istorijska drama – dvije šaljive igre, što je i bilo u skladu sa nastojanjima najviše vlasti da se u narodu održavaju postojeći vrednosni kriterijumi i formira poželjni pogleda na svijet. Čak je i pokušaj nekih profesionalnih pozorišnih trupa da u repertoar uvedu djela sa realističnijim pristupom socijalnoj tematici dosta oštro kritikovan uz ukazivanje da takve teme *nijesu za naše krajeve*. Za ilustraciju pominjemo reagovanja povodom prikazivanja drama Srđana Tucića („Truli dom“, „Povratak“) koje je, tokom gostovanja na Cetinju krajem 19. stoljeća, stavilo na repertoar profesionalno društvo Dragutina Krsmanovića.³⁴ Možemo generalno reći da prikazani repertoari svojom uniformnošću nijesu davali jačega uporišta za razmah crnogorske pozorišne kritike. Sa druge strane tekuća pozorišna kritika nije podsticala prvazilaženje te jednolikosti repertoara. Naprotiv.

Najteže je precizno govoriti o domaćima pozorišnim kritičarima, autorima prikaza i recenzija koje objavljuje crnogorska periodika. Osnovni razlog leži u tome što je u maniru onoga vremena veliki broj natpisa objavljen bez potpisa

---

³⁴ „Jedino što bi ovoj družini primijetili jes to, što bi u interesu njihovu i u interesu naše publike morali izbrisati za ove krajeve neke komade kao „Truli dom“ i „Povratak“, jer takovi komadi kvare dobro raspoloženje publike, kao što smo i sami primijetili, i jer su nemoralni. Naš narod voli junaštvo i šalu, gdje se ovo poučnijem primjerima izvodi, to on najvoliji gledati, slušati a zadovoljan kući odlazi, ne žaleći ni najmanje paru, koju je dao za takovo uživanje.“ (Putnik., „Cetinje, 24. oktobar 1899.“, „Onogošt“, I/1899, br. 25, str. 3). Citiramo po: „CVI“, „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici: Hrestomatuija“ / Luka Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 253.

autora, ili je samo signiran slovnim znakom (ili znacima) šiframa i inicijalima za koje tek treba obaviti sasvim pouzdano razriješjenje. Kad govorimo o dešifrovanju imena autora tekstova u crnogorskoj periodici treba ukazati na ostvarene rezultate crnogorskih bibliografa koji su u čitavom nizu slučajeva urodili plodom.³⁵ Potpune odgovore na ova pitanja ipak treba da ponudi buduća svestranija analiza pozorišne kritike, naravno paralelno sa drugim tekstovima, u crnogorskoj periodici što, nadajmo se, treba očekivati.

Znamo, ili u nekima slučajevima možemo osnovano pretpostaviti, da su pozorišnu kritiku, odnosno prikaze i vijesti o izvođenju dramskih djela na sceni, pisali: dr Lazar Tomanović (o trupi Simića i ranije), Novica Kovačević, Lazar T. Perović (trupe Krsmanovića, Ginića), Savo Vuletić (trupa Ginića); Iz Nikšića se javljaju: Maksim Šobajić (domaća produkcija), Stevan V. Vrčević i Filip S. Vrčević (trupa Krsmanovića i domaća produkcija), Niko Ivanković; Iz Podgorice: Nešo Stanić, naravno i drugi.

Zahvaljujući intenzitetu produkcije i opštem odnosu prema teatru i scenskim događajima uopšte, objavljeni prilozi o teatru, odnosno pozorišna kritika je morala, ili mogla znatno uticati na formiranje estetskih kriterijuma, scenske i opšte kulture pozorišne publike, odnosno stanovništva u Crnoj Gori. Držimo zato da je potrebno utirati put – pitati³⁶ o tome kako su autori pozorišne kritike sticali, ili mogli steći, određena saznanja i iskustva iz ove

---

³⁵ Ovdje naročito mislimo na kapitalnu ediciju „Crnogorska bibliografija 1494–1994“, koja, iako započeta prije više od kvarat stoljeća, nažalost još uvijek nije dovršena (!?), kao i na radove dr Dušana J. Martinovića i Dragice Vojinović.

³⁶ „Pitati znači utirati put. Stoga je poželjno, pre svega, obratiti pažnju na put i ne držati se pojedinih stavova ni naslova.“ (Martin Hajdeger, „Predavanja i rasprave“, Beograd, 1999, str. 9).

oblasti, te što je moglo činiti podumijentu za izgrađivanje njihovih stavova o postignućima u dramskoj umjetnosti.

Kada govorimo o ličnostima rođenim i stasalim u Crnoj Gori treba imati na umu u literaturi konstatovanu opštu sklonost naroda prema korištenju dramskih elemenata u svakodnevnom izražavanju, te uobičajeno izvođenje raznih dramskih formi o pokladama, kao i na šednicima i pošecima od Prijestonice i knjaževoga dvora do skromnih domova u najudaljenijima selima.³⁷ Tokom školovanja u Crnoj Gori đaci su mogli posmatrati ili učestvovati u programima sa nerijetko i dramskima sadržajima koji su organizovale osnovne škole obično na kraju polugodišta ili završetka školske godine. Neposredna blizina, ali poglavito mnogostruka stalna upućenost (ekonomska i svaka druga) na mjesta u primorju (Boka i sam Kotor navlaštito) donosili su mogućnost sticanja neposrednog iskustva te posrednih uticaja u oblasti dramske umjetnosti. Treba napomenuti da su, pored scenske produkcije domaćih društava i redovnih godišnjih svečanosti za vrijeme poklada (karnevali, maškare...), u primorske gradove dolazili putujući vještaci i umjetnici, te pozorišna društva iz gradova i zemalja bližeg okruženja ali i udaljenijih krajeva. Posebne prilike za sticanje dramske kulture imali su zainteresovani žitelji gradova i većih mjesta đe su čitaonička ili kasnije druga društva realizovala određene dramske, ili programe sa dramskim karakteristikama. Treba ovđe skrenuti pažnju i na činjenicu da su čitaonička društva, odnosno čitaonice, po Crnoj Gori u periodima svoga intenzivnijega djelovanja, pored domaće štampe dobijale u pretplati do desetak, a u većim centrima (Cetinje, Podgorica, Nikšić, Bar³⁸)

---

³⁷ O tome smo pisali na drugome mjestu. Vidi: Luka I. Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori“, „Bibliografski vjesnik“, XXXV/2006, br. 1–2–3, str. 233–242.

³⁸ Uz obavještenje o namjeri osnivanja čitaonice u Baru 1881. godine i

ponekad i više periodičnih publikacija iz inostranstva će su objavljeni i prilogi iz oblasti teatra. Visoko obrazovane ličnosti, koje su najčešće i pisale pozorišnu kritiku mogle su formirati pozorišni ukus i doseći određeni nivo dramske edukacije prateći pozorišne predstave i kritiku u evropskima centrima za vrijeme školovanja ili kasnije tokom putovanja i kraćih boravaka (državni, poslovni, lični i drugi razlozi) u pozorišnim centrima. Uz sve ovo, pored domaće mada skromne produkcije, treba imati na umu i repertoare stranih profesionalnih putujućih pozorišnih trupa koje su relativno redovno gostovale u Crnoj Gori. Boravak putujućih profesionalaca je obično trajao od tridesetak do sto dana u kontinuitetu, izuzimajući gostovanja D. Krsmanovića i J. Markovića 1899–1900. godine, kao i D. Ginića 1901–1902. godine kada možemo govoriti o punoj pozorišnoj sezoni u Crnoj Gori.

Posmatramo li crnogorsku periodiku sa aspekta objavljivanja pozorišne kritike treba podštetiti da je tokom druge etape (1.2) u Crnoj Gori kontinuirano izlazio samo „Glas Crnogorca“ (neđeljnik, na 4 strane, sa povremenim dodacima najčešće na dvije strane) koji će samim tim i donijeti najviše vijesti i prikaza dramskih pregnuća. Najurednije su praćeni scenski događaji na Cetinju, mnogo rjeđe u Podgorici (rijetki dopisi saradnika) i tek ponekad u Nikšiću. Zahvaljujući međutim „Nevesinju“ i „Onogoštu“ o dramskoj produkciji u Nikšiću je sačuvano nešto više važnih svjedočanstava o prikazanim predstavama, ali nažalost za veoma kratak period koliko su izlazila ova glasila.³⁹ Slična je situacija i sa drugom periodikom (književni listovi, kalendari) sve do pojave „Cetinjskoga vjesnika“ (1908) i

---

traženje saglasnosti od Ministarstva unutrašnjih djela navodi se čak 17 listova i časopisa koji će se dobiti u pretplati (DACG, MUD-1881, Fas.: 20, br. 441).

³⁹ „Nevesinje“ je izlazilo 1898. i 1899. godine, a zatim „Onogošt“ tokom 1899. i 1900. godine.

izvanrednih tekstova na temu teatra jednog od njegovih urednika Borislava Sl. Minića.

U nastojanju da što neposrednije ukažemo na uticaje koje su prilozi o pozorišnom životu ostvarili, ili mogli ostvariti na oblikovanje pozorišne kulture i uopšte kulturne atmosfere, navešćemo neke primjere javnog reagovanja na objavljene prikaze pozorišnih predstava. Treba imati na umu da ocjene i primjedbe saopštene u okviru prikaza neke predstave, s obzirom da ih je uglavnom objavljivala glavna državna novina, nijesu doživljavane samo kao slikanje umjetničkog događaja ili umjetničkog postignuća na sceni. U prikazu predstave diletantskoga društva u Podgorici, na primjedbu da je moglo biti više publike, a naročito činovnika, odmah je reagovano u istome listu da razlog ne leži u nezainteresovanosti činovništva koje inače podržava sva kulturna pregnuća, već o epidemiji koja je u to vrijeme mnoge vezala za postelju. Polemika koja je otvorena morala je biti završena komentarom glavnoga urednika da je ocjena data u prikazu predstave sasvim dobronamjerno saopštena. Drugom prilikom javnu reakciju je izazvala greška u navođenju ličnosti koja je u predstavi domaćeg diletantskog društva u Nikšiću igrala ulogu *seljaka Miloja*. Prilika je iskorištena da se saopšti stav o zadacima pozorišne kritike, a učinjena greška ocijenjena kao: „neke netačnosti, koje za osnovu imaju stranački duh“. O samima zadacima i ciljevima pozorišne kritike se kaže: „Recenzije moraju biti vjerna slika onoga što se recenzira, sa obzirom na sve okolnosti, koje ističu mane ili vrline, a poglavito treba izbjegavati netačnosti, koje mogu povoda dati, da recenzija postigne protivnu svrhu, da se posumnja u njenu pravičnost i da urodi hrđavim posljedicama.“⁴⁰

Kako se gledalo na karakteristike kvaliteta koje glumac treba da ima kako bi mogao ostvariti vrhunska postignuća na sceni

---

⁴⁰ „Nevesinje“, II/1899, br. 2, str. 4.

Borislav Minić

ilustrovaćemo stavovima izrečenim u polemici koja je otvorena između dva autora prikaza predstava. U pitanju su predstave koje je izvodila Krsmanovićevo gostujuća profesionalna trupa odnosno o tome ko je bolji od dva profesionalna glumca (Bujdić ili Milovanović). Braneci prednost Milovanovića konstatuje se da je to svestran glumac, dok je Bujdić izvanredan samo u određenom tipu uloga, a zatim ističu umjetnički kvaliteti ovoga glumca: „Nu osim toga g. Milovanović je talenat obdaren, snažan, silan, svestran kojemu još pomažu rast, figura, obrazovanost, a nadasve iskrena ljubav ka vještini kojoj se posvetio.“

Pored, uglavnom opštih karakteristika koje smo već pomenuli na kraju držimo da zaslužuje kroz stavove samih autora potencirati nekoliko osnovnih odrednica pozorišne kritike kada je u pitanju domaća produkcija.

U uglavnom kraćima tekstovima⁴¹ koji prate prikazivanje predstava domaćih društava najčešće se, uz saopštavanje ostalih tačka širega programa konstatuje će je i kojim povodom predstava prikazana, nešto o ukupnoj atmosferi, te iako ne uvijek, pomenu izvođači. Evo kako sam kritičar sagledava pristup i ulogu kritike kod ocjenjivanja domaće produkcije (1889): „Neka mi ne upišu u grijeh g. članovi predstavljači, što sam namjeren ovdje malu ocjenu izreći kako u interesu predstave uopšte, tako i njih ponaosob; jer je poznato da bez kritike nema i popravke. Istina, ovdje nije umjesna stroga kritika, jer je ovo društvo dobrovoljno, koje nije odano toj struci umjetnoj, a koje se pored svojih poslova i domaćih potreba angažovalo i položilo ne mali trud oko učenja svojih uloga; što neka im služi na čast i pohvalu!“. U prikazima, doduše ne samo domaćih predstava je veoma često istican značaj suda publike (1891): „Komadu pozorišnome, koji se predstavlja, kao i glumcima, koji predstavljaju, prisutna je publika najmjerodavniji tumač i kritičar. Ovu je misao zastupao stari referent Hamburške dramaturgije“. Poslije izvođenja na sceni djela domaćega autora u prikazu se kaže (1893): „Ovaj komad je odigran na opšte zadovoljstvo, a uz burno i često aplaudiranje od strane prisutnih gledalaca. Nu pošto naše gore mogu opstati bez ikakvih modernih teorija, to nam nije, do toga stalo, što ovaj komad nije sastavljen po najstrožijim pravilima dramske poezije. On je plod čisto našega srca, te prema tome ne znači ništa, što nije zadovoljio teoriste, koji i u jajetu dlaku traže. Za jedno pozorišno djelo nije dovoljno samo to, da zadovolji umjetničku stranu svoju, ono mora da pridobije srca i oblagodari osjećaje prisutnih gledalaca“.

Smatramo da i pomenuti primjeri ukazuju na određenu dvojnost (protivurječnost) koja, kako smo već pomenuli, nije bila

---

⁴¹ U drugoj etapi (1.2) niz širih prikaza predstava domaćeg društva donijeli su na svojim stranicama „Onogošt“ i „Nevesinje“.

karakteristična samo za pozorišnu kritiku i teatar onog doba. Sa jedne strane, ovđe se pokazuje poznavanje (bolje reći želja za upoznavanjem i praćenjem) savremenih kulturnih kretanja u Evropi, pa i teorijskih stavova iz ove, kao uostalom i iz drugih oblasti ali se, sa druge strane, ne primjenjuju, ili veoma uzdržano primjenjuju u domaćoj praksi. Analiza uzroka, ali i, što je naročito važno posljedica, kao i utvrđivanje zaključaka na osnovu ovakvog javnog ponašanja široko bi prevazilazilo temu kojom smo se ovđe bavili.

Razmišljanje za kraj

Moderna crnogorska pozorišna kritika počinje se pojavljivati tokom prvog perioda kontinuiranog i organizovanog pozorišnog života u Crnoj Gori (1884–1909) noseći jasne oznake kulturnog ambijenta te vremena u kojemu nastaje što je upravo bilo u fokusu naše pažnje. Od prvih koraka pozorišna kritika trpi čitav niz ograničenja koja potiču, kako od nivoa razvijenosti produkcije u branši kojom se bavi, tako i pritisaka niza činilaca koji kreiraju, ili utiču na kreiranje društvene klime uopšte. No, imajući sve ovo na umu ipak smatramo kako možemo konstatovati da pozorišna kritika uspijeva donijeti osnovne podatke o pozorišnom životu, ukazati na najvažnije karakteristike crnogorskog glumišta, a samim time i kulturnog ambijenta, te u dobroj mjeri i javnog života uopšte u Knjaževini Crnoj Gori, tokom decenija na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Kada se uz ovo ima na umu da domaći primarni, ali i drugi izvori, kada je ne samo ova oblast u pitanju, nijesu, ili su u najboljem slučaju, sačuvani veoma fragmentalno, tada objavljeni zapisi recenzenata pozorišnih predstava i drugih scenskih događaja danas dodatno dobijaju na važnosti. Postaju, naime, naročito značajni jer su ponekada jedini neposredni izvori za sticanje detaljnijih saznanja o crnogorskom glumištu, odnosno kulturi uopšte i javnom životu u Knjaževini Crnoj Gori.

Kada razmatramo kulturne i uopšte društvene procese u Crnoj Gori tokom tri mirnodopske decenije poslije Veljega rata imamo na umu i to da je naša država danas, poslije protoka skoro čitavoga stoljeća, ponovo u istom međunarodnom statusu, te da je saglasno tome opet pred čitavim nizom izazova čija izvorišta, pojavni oblici i posljedice u dobroj mjeri mogu korespondirati sa onima iz vremena Knjaževine Crne Gore. Govorimo o knjaževini, jer je Kraljevina Crne Gora u svome kratkome trajanju imala kao bezratnu samo jednu čitavu kalendarsku godinu, da bi bila zahvaćena snažnim vrtlogom velikih svjetskih zbivanja i nestala sa političke karte Evrope.

Držimo da su stečena cjelovita saznanja iz ovoga domena, sa jedne strane, snažno uporište za potpunije razumijevanje širih ponašanja i procesa u državi i društvu tokom druge i narednih decenija 20. stoljeća dok, sa druge strane, predstavljaju nezao-bilaznu podumijentu pri projektovanju formiranja, ne samo pozorišne kulture i razvoja pozorišnoga sistema u vremenu koje je neposredno pred nama.